A'LÂ

﴿٨٧﴾ سُورَةُ الْاَعْلٰى

Sebbih Sûresi dahi denilen Sûrei A'lâ cumhura göre mekkîdir. Âlûsînin nakline göre İbni ğars bunda zekâti fitır ve Bayram namazına işaret bulunduğundan dolayı Medenî olduğunu da ba'zılarından rivayet etmiş, Celâli suyutî de bunu Buharînin ve İbni sa'dın ve İbni ebî şeybenin Bera ibni âzibden rivayet ettikleri şu hadîs ile reddeylemiştir: Bera ibni âzib radıyallahü anh demiştir ki: Peygamber sallâllahü aleyhi vesellem Hazretlerinin Ashabından bize ilk gelen Mus'ab ibni umeyr ve İbni ümmi mektûm idi, geldiler bize Kur'an okutmağa başladılar, sonra Ammar ve Bilâl ve Sa'd geldi, sonra yirmi kişi içinde Ömer ibni hattab radıyallahü anh geldi, sonra Hazreti Peygamber sallâllahü aleyhi vesellem geldi, ehli Medînenin aleyhissalâtü vesselâm ile ferahlandıkları kadar bir şey ile ferahlandıklarını görmedim, hattâ çocukları ve sıbyanı görüyordum ki bu işte: Resulullah geldi diyorlardı, ben « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » yi onun gibi bir kaç Sûre içinde okuyuncaya kadar gelmemiştir اهـ.

Âlûsînin kaydine göre Bera' Ata', İbni Abbastan, Yezidi nahvî Ikrimeden ve hasen ibni ebilhasenden şöyle rivayet etmişlerdir: Kur'andan Mekkede ilk nâzil olan « اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ » sonra « نٓ », sonra müzzemmil, sonra müddessir, sonra tebbet, sonra « اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ » sonra « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ » dir.

Sh:»5735

İmam Ahmed ve Bezzar ve İbni Merduye Hazreti Ali kerremallahü vechehudan tahric etmişlerdirki: Resulullah sallâllahü aleyhi vesellem bu « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » sûresini çok severdi demişti. Ebu ubeydin ebî temîmden tahric eylediği bir hadîste de: aleyhissalâtü vesselam buna « اَفْضَلُ الْمُسَبِّحَاتِ » namını vermişti, Ebu Dâvud, Tirmizî, Neseî, İbni Mâce ve Hâkim ve Beyhekî Hazreti Âişeden tahric eylemişlerdir: demiştirki: Hazreti Peygamber sallâllahü aleyhi vesellem vitirde birinci rek'atte « سَبِّحِ », ikincide « قُلْ يٰٓاَيُّهَا الْكَافِرُونَ » üçüncüde de « قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ۝ وَمُعَوِّذَتَيْنِ » okurdu. Tirmizîden maada yine bunların Übey İbni kâ'bdan rivayetlerinde mu'avvizeteyn yoktur. İbni ebî şeybe, imam Ahmed, Müslim, Ebu Davud, Tirmizî, Neseî, İbni Mâce Nu'man ibni beşirden tahric eylemişlerdir: Resulullah sallâllahü aleyhi vesellem,

lydeynde ve Cum'a günü « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ » ve « هَلْ اَتٰيكَ حَديثُ الْغَاشِيَةِ » okurdu ve eğer Cum'aya rast gelirse ikisini de okurdu.

Taberanî Abdullah İbni hâristen tahric eylemiştir: Resulullahın kıldığı son namaz akşamdır: birinci rek'atte « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ » ikincide « قُلْ يٰٓاَيُّهَا الْكَافِرُونَۙ » okudu, demiştir.

Sûrei Târikın ahırı, kâfirlerin keydine karşı emri ilâhî ile Resulullahın ileride galibiyyeti va'dını tazammun ediyordu. Bu Sûrede « وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰى » ile onu tasrih ve tehekkukunu te'yid etmek üzere evvel emirde rabbının a'lâ ismiyle te'minat vererek şükrân vazifesının iyfası sıyakında onu tesbiha da'vet için « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ » diye başlıyacak ve bunun Bayram yapılmaga lâyık bir tebşir olduğuna işaretle beraber Âhıretin daha hayırlı ve daha bekalı olduğunu ve binaenaleyh hakîkî bayramın asıl o vakıt olacağını anlatacaktır.

Âyetleri - Bilâ hilâf on dokuzdur.

Fasılası - Yalnız ا harfidir.

سْـــــــــمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيـــــــــمِ

﴿١﴾ سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ ﴿٢﴾ اَلَّذى خَلَقَ فَسَوّٰىۙ ﴿٣﴾
وَالَّذى قَدَّرَ فَهَدٰىۙ ﴿٤﴾ وَالَّذٖى اَخْرَجَ الْمَرْعٰىۙ ﴿٥﴾ فَجَعَلَهُ
غُثَآءً اَحْوٰىؕ ﴿٦﴾ سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰىۙ ﴿٧﴾ اِلَّا مَاشَآءَ اللّٰهُؕ
اِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَايَخْفٰىؕ ﴿٨﴾ وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰىۚ ﴿٩﴾ فَذَكِّرْ
اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰىؕ ﴿١٠﴾ سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰىۙ ﴿١١﴾
وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقَىۙ ﴿١٢﴾ اَلَّذى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰىۚ ﴿١٣﴾
ثُمَّ لَايَمُوتُ فيهَا وَلَا يَحْيٰىؕ ﴿١٤﴾ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰىۙ ﴿١٥﴾
وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰىؕ ﴿١٦﴾ بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا
﴿١٧﴾ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰىؕ ﴿١٨﴾ اِنَّ هٰذَا لَفِى الصُّحُفِ
الْاُولٰىۙ ﴿١٩﴾ صُحُفِ اِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى﴿﴾

Tesbih et rabının a'lâ ismine 1 O rabbın ki yarattı da düzenine koydu 2 O rabbın ki takdir etti de hidayet buyurdu 3 O rabbın ki o İbni mer'ayı çıkardı 4 Sonra da onu karamsı bir sel kusuğuna çevirdi 5 Bundan böyle sana Kur'an okutacağız

Sh:»5737

da unutmayacaksın 6 Yalnız Allahın dilediği başka çünkü o açığı da bilir gizliyi de 7 Ve seni en kolay yola muvaffak kılacağız 8 Onun için öğüd ver: öğüd fâide verirse 9 Saygısı olan öğüd alacaktır 10 Pek bedbaht olan da ondan kaçınacaktır 11 O ki en büyük ateşe yaslanacaktır 12 Sonra ne ölecek onda ne hayat bulacaktır 13 Doğrusu felâh buldu tezekkî eden 14 Ve rabbının ismini anıp da namaz kılan 15 Fakat siz Dünya hayatı tercih ediyorsunuz 16 Halbuki âhıret daha hayırlı ve daha bakâlıdır 17 Haberiniz olsun ki vardır bu evvelki suhuflarda 18 İbrahim ve Musânın suhuflarında 19

1. ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ﴾ rabbının a'lâ ismini tesbih ile tenzih et - ya'ni seni yetiştiren ve kâfirlerin keydini başlarına geçirecek olan rabbın zatinde her şeyden üstün, hepsinden yüksek

a'lâ olduğu gibi onun sıfat ve esması da bütün sıfatların, müsemmâsını tanıtan isimlerin en yükseği en a'lâsıdır. Onun esmâi hüsnâsından birisi de el'a'lâ ismi şerifidır. Onun için sen onun bütün isimlerini ona lâyık olmıyacak eksikliklerden tenzih ve takdis ederek ona tesbih et. Binaen'aleyh onun zaten ve sıfaten kendisine mahsus olan Allah, Errahman, Hallak, Rezzak, âlimülgayb, ekber, a'lâ gibi isimleri başkasına ıtlak câiz olmıyacağı gibi ef'al ve sıfatını anlatmak için vârid olan isimleride sâde lügatte mevzu' olan ve eşyaya iştiraki bulunan ma'nalarla değil, onun şani ulviyyetine lâyık olmıyacak noksan şâibelerinden tecrîd ve tenzih ederek « لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ » olan zati kibriyasına yaraşan şer'î bir ma'nâ ile mülâhaza etmek ve ibtizal ve istihfafı iş'ar edecek mahal ve ahvalden sıyanet eyleyip saygı ve ta'zîm ile zikr eylemek lâzım gelir. Bundan dolayı keyd, mekir, intikam gibi ef'ali ilâhiyye hakkında vârid olan isimler dahi şanı ilâhîde noksan şâibelerinden tenzih olunarak yüksek bir ma'nâda mülâhaza edilmelidir. Şübhe yok ki evvelki Sûrenin

Sh:»5738

âhirinde «

اِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَاَكِيدُ كَيْدًا فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ اَمْهِلْهُمْ

رُوَيْدًا » buyurulması akıbinde burada böyle ismi rabbın a'lâ olduğunun ıhtarı onun keyd-ü imhalinde ulüvv ve galebesiyle Peygambere olan va'dın tehakkuk ve incazına bir te'minattır. Ve böyle rabbının a'lâ ismine tesbih ile emir ona karşı vazifei şükrâna da'vettir. Şundan da gaflet etmemek lâzım gelir ki ismi tenzih eblâğ bir surette müsemmâyı tenzihtir. Çünkü müsemmânın ulviyyeti ve kudsiyyeti ismin uluviyyet ve nezahetiyle ifade olunur. Bundan dolayı burada ba'zıları besmelede geçtiği üzere « اِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ السَّلَامِ عَلَيْكُمَا » mısraında olduğu gibi isim lâfzı «muhkam» dır demiş, ba'zıları da isimden murad müsemmâdır. Ba'zıları da isim müsemmânın aynidir demiş iseler de hepsinin muradı ismin tenzihinden müsemmânın tenzihi lâzım geleceğini ve asıl maksad sade lâfzı değil, sıfat ve esmâsiyle müsemmânın zatini tenzîhe raci' olduğunu anlatmak diye telâkkî olunmak gerektir. Netekim sahib Keşşaf da « تَسْبِيحُ اسْمِهِ تَعَالٰى تَنْزِيهُهُ عَمَّا لَا يَصِحُّ فِيهِ مِنَ الْمَعَانِى الَّتِى هِىَ الْحَادٌ فِى اَسْمَائِهِ سُبْحَانَهُ كَالْجَبْرِ وَالتَّشْبِيهِ مَثَلًا وَ اَنْ يُصَانَ عَنِ الْاِبْتِذَالِ وَالذِّكْرِ لَا عَلٰى وَجْهِ الْخُشُوعِ وَالتَّعْظِيمِ » demekle bunu anlatmak istemiştir. İmam Ahmed ve Ebu Davud ve İbni mace ve daha diğerleri ukbe-ibni - âmiri - cühenî den rivayet etmişlerdir. Demiştir ki: « فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ » nâzil olduğunda Resulullah sallâllahü aleyhi vesellem bize buyurdu ki « اِجْعَلُوهَا فِى رُكُوعِكُمْ =

onu rükuunuzda yapın» sonra « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » nâzil olunca da onu sücudunuzda yapın = اِجْعَلُوهَا فِى سُجُودِكُمْ » buyurdu. Ve ma'lûmdurki rüku'da « سُبْحَانَ رَبِّىَ الْعَظِيمِ » secdede « سُبْحَانَ رَبِّىَ الْاَعْلَى » denilir. Yine imam Ahmed ve Ebu Dâvud ve Taberanî ve Sünende beyheki İbni Abbastan rivayet etmişlerdirki, Resulullah sallâllahü aleyhi vesellem « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » yı okuduğu zaman « سُبْحَانَ رَبِّىَ الْاَعْلَى » derdi. Görülüyorki bunlar sade ismi tenzih değil, müsemmayı tenzihtir. Maamafih « رَبِّىَ الْعَظِيمِ، رَبِّىَ الْاَعْلَى » diye büyük, yüksek münezzeh isimleriyle tenzihtir. Buna nazaran « فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ » denildiği gibi burada da « سَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » denilmek zâhir

Sh:»5739

olurdu. İsme mukham diyenlerin muradı budur. Lâkin söylediğimiz vechile rabbın kendisini tenzih maksud olduğu gibi isminin tenzihi de maksud olduğuna tenbih için « سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى » buyurulmuştur. « اَلْاَعْلَى » rabbın da, ismin de vasfı olabilir, ihtirazî değil, kâşifedir. Zira başka rabb yoktur, gerçi esma çoktur ve beyinlerinde meratib vardır. Meselâ ismi zat olan Allah ismi celîli hepsinden

üstün câmi'dir. İsmi a'zam ta'biri de vardır. Bu i'tibar ile azîmi, a'zam ta'biri de vardır. Lâkin esmai ilâhiyyenin hepsi esmai hüsnâ olduğu için diğer isimlere nazaran cümlesi a'lâdır, tenzihi lâzımdır. Bilhassa a'lâ ismi veya vasfı da bu ma'nayı nâtık olmak i'tibariyle bir sıfatı kâşife demektir. Bu haysiyyetle ela'lâ rabba nazaran vasıf, isme nazaran atfı beyan müfadını ifade etmektedir. iki takdirde de ulûvden murad mekânî yükseklik değil, kudret ve âsarda kuvvet ve ahkâmda ekmeliyyet ma'nasına üstünlüktür. Tesbih, kavlî ve fi'lî olur ve yukarılarda da geçtiği üzere namaz ve bahusus nafile namaz ma'nalarına da müte'aref olmuştur. Tesbihi kavlî lisanen yapılan tenzih ve takdistir ki « سُبْحَانَ اللّٰهِ » demek bunun alemi olmuştur. Ibad tarafından tesbihi fi'lî kalben tevhid ve tenzihe i'tikad, fi'len de onu ifade eden ef'al ile ibadettirki namaz, mâlen bedenen cihad, bilfiıl emir bilma'ruf ve nehiy anilmünker o cümledendir. « فَسُبْحَانَ اللّٰهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ » da namaz ma'nasına olduğu geçmişti. İsme izafetle namaz ma'nasına olduğu zaman « بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ » gibi « باء » ile sılalanmak lâzım gelir. Çünkü namaz isme kılınmaz ism ile kılınır. Burada da Bahirde İbni Abbastan « صَلِّ بِاسْمِ رَبِّكَ الْاَعْلَى » ma'nasına tefsîr edilmiş olduğu ve harfi cerrin hazf olunmuş bulunduğu dahi nakledilmiştir. Lâkin hılâfı zâhirdir. Âlûsînin nakline göre Isamuddin demiştirki ism ile murad, eser olmak da baîd değildir. Rabbı a'lânın asârını noksandan tenzih et demek olur. Çünkü Allah sübhânehu

Sh:»5740

ve tealânın eseri de ona delâlet etmek, i'tibariyle ismi gibidir, bu suretle mahlûkatı Allah tealânın mahlûku olmak haysiyyetiyle ve «مَا تَرٰى فِى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ» kavline münafi olacak vechile ayıblamaktan men olmuş olur اهـ. Âlûsînin dediği gibi maba'dindeki sıfatlarda bunu andıracak bir vecih bulunmakla beraber ismin ma'ruf olan ma'nasını mani' bir karîne olmadığı halde zaruretsiz bir te'vil gibi görünür. Bundan her şey'i haddizatinda tenzih gibi bir şirk ma'nası tevehhüm etmemelidir. Çünkü maksad mahlûkatın kendilerine nazaran bizzat kendilerini tenzih değil tasrih olunduğu üzere Allah tealânın mahlûku olmaları ve ona delâlet eylemeleri hasiyyetiyle ayıbdan, eksiklikten tenzih olduğu ifade olunmuşturki bu da Allah tealânın sıfatı olan halk fi'lini ve delâlet eylediği sıfâtı tenzihe ve «اِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ» mazmununa raci'dir. Âlemden halık ve sâni'a, sıfâtı fi'liyyesinden sıfatı zatiyye ve maneviyyesine istidlâl ederken zihnimizde husule gelen halık, rabb, kadir, âlim ve saire gibi mefhumlarla suveri zihniyyemiz dahi onun asarı olmak i'tibariyle bunda dahil olur ki esmâiilâhiyye dediğimiz de akl-ü nakilden edindiğimiz bu mefhumları ve kelimelerdir. Bunlar hem eşyanın sani'ıne delâlet eden vechi «مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ» olan âlemin vechi delâlet olan suveri

ılmiyyesi, hem de Halık tealânın bize celâl ve ikram ifade eden eseri ve âyâtı demek olan vechidirki biz

Allahı bunlarla hepsinin mâverâsında tanırız. «

كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ وَاللّٰهُ وَرَآءَ ذٰلِكَ » dir buna nazaran isim, delâleti

vaz'iyyesi bulunan lâfızdan ıbaret değil, müsemmaya aklen de vechi delâlet olan mefhumlara, nisbetlere

muhtabık olarak « مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ » ma'nasına teşmil edilmiş oluyor. Bundan dolayı şeyh

Abdüh Isamın bu fikrini şu suretle ifade ederek yegâne bir ma'na gibi göstermiş de demiştirki: bu gibi

âyetlerde ismullah « مَا يُعْرَفُ بِهِ » onu ma'rifete sebeb olandır, Allah ise bize sıfâtiyle tanınır,

bizim zihinlerimiz onu ancak âlim, kadir, hakîm ilh... diye halkında nazarımızın

Sh:»5741

bizi kendisine delâlet ve vicdanımızın hidayet eylediği vechile tanır, ve sûrei Rahmânda «

تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِى الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ » diye « ذو » ile okunan kıraette

zülcelâli vel'ikram olmakla vasf olunan isim de budur. Ve bu « مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمّٰى »

ma'nasına isim « وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ » kavli celîlindeki

vecihtir. Çünkü vecih «sahibinin kendisiyle tanındığı» dır. Belki vecih sahibi ancak vechiyle tanınır «

وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا » kavlinde mezkûr olan esma da bu ma'naca isimdendirki

eşyanın kendisiyle tanındığı rüsûmu demektir. Bu vechile Allahın ismi de zihinlerimizin Allaha teveccüh etmesine ile mümkin oluyorsa odur. Allah bize bu ismi tesbih ile emrediyor. Ya'ni onda mahlûkata benzemek yâhud onlardan birisinde ayniyle zuhur etmek yâhud şerik veya veled ittihaz eylemek veya bunlar kabîlinden ona lâyık olmıyacak bir noksan bulunmaktan tenzih etmemizi emrediyor. Biz ona akıllarımızı ancak şöyle tevcih ederiz: O her şey'in halikıdır, ılmi mevcudâtın bütün inceliklerini muhittır. İlh... Netekim « اَلَّذِى خَلَقَ فَسَوّٰى » ilh... buyuruluyor. Bizim onu böyle bütün kâinatı halk ve iycad ve tesviye etmiş, takdir ve hidayet eylemiş olmak gibi evsaf ile tanımamız iycab eder اهـ. Görülüyorki ismin bu ta'rif ve iyzâhı Isamın eser ma'nasiyle iyzah ederek « فَاِنَّ اَثَرَهُ تَعَالٰى دَآلٌّ عَلَيْهِ سُبْحَانَهُ كَالْاِسْمِ » dediği ma'na üzerinde bir intikal hatvesini tazammun eden bir ta'riftirki bunun hasılı isimde mu'teber olan delâleti vaz'iyyeyi, delâleti akliyye ve tabi'iyyeye ta'mim etmektir. Ve binaenaleyh bir mecazdır. Bizatihî âlemi tenzih ve takdis ma'nası tevehhüm olunmamak ve tenzihte gözetilen kaydi haysiyyet iyi mülâhaza edilmek şartiyle haddizatında sahih bir ma'nadır. Karînei mücevvize vardır. Ancak esmai ilâhiyye tevkifî olması esasına ve zâhirden sarfı nazar için karînei mani'a zâhir bulunmamasına nazaran mecaza udul baîd olur. Şu kadarki bunda müsemmeya delâleti bir mefhum vasıtasiyle olan esmai sıfât ve ef'alin vechi delâletlerini bir iyzah fâidesi vardır.

Sofiyye mizacınca da sıfât zatın, esma sıfatın, asâr esmanın muktezası olan ahkâmı olduğuna göre asâr esmanın kendisi değil, ahkâmıdır. Isamın buna isim gibi dâll demesi de hakikaten ism olmadığını iş'ardır. Meselâ mahlûk eser, balık isim, halk sıfat, bu isim ve sıfatla muttasıf olan zatı hak da mevsuf ve müsemmâ olan zatı a'lâdır. Ve bu isimlerin sıfatların tenzihi ile tenzihi matlûb olan odur. Asârın kendisi değildir. Tenzihin ma'nası da dediğimiz gibi bu esma ve sıfâti asâr ve mahlûkatın şüûnı imkâniyyesinden tecrid ederek hepsinden üstün tutmak ve şirke sapan veya onu halkına teşbih ile ta'rif eden mülhıdlerin yaptığı gibi onlara ona lâyık olmıyan bir ma'na karıştırmamaktır. Şu halde asıl maksad, zatı tesbih olduğu halde doğrudan doğru onu tesbihi emrolunmayıp da ismin tesbihi emrolunması tesbihı kavlî bakımından tenzihi zat ancak ismin nezâhetiyle ifade olunabileceğinden, tesbihi fi'lî bakımından da zati baht bizim Dünyada ukul ve ezhanımızın doğrudan doğru teveccüh ve idrakinden çok yüksek ve ona teveccüh ve ma'rifetimizin ancak sıfâtına delâlet eyliyen esma veya asâr ile kabil olabileceğinden dolayı demek olur. Gerçi rü'yetullaha kail olan ehli sünnete göre tecellîi zat dahi caiz demek ise de o uhrevîdir. Sûrenin âhirinde - « قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى » buyurulması tesbihin kavlî ve

fi'lîden eamm olduğunu anlatır. Sonra « وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى » buyurulması da uhrevî tecelliyatın ekmeliyyetini tensîs eyler. Biz bu bahsi şöyle hulâsa etmek isteriz: isim « مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمّٰى » ma'nasiyle, lâfzî, aklî, tabi'î delâletlerin hepsinden eamm olarak zihinlerimizin zati müessire teveccühüne sebeb olan ve bizde ona dair bir vechi ma'rifet ifade etmek üzere bir takım suveri zihniyye ve mefhumat husule getiren bilcümle sıfat ve asâra dahi şâmil olabilirse de Mantık ve Ruhiyyatta ma'lûm olduğu üzere bizim idrakât ve tasavvuratımızı ifade eden mefhumların

Sh:»5743

en vâzıh ve en itkanlı olanları suveri lâfzıyye ve kelâmiyye ile ifade ve tebliğ olunabilen mefhumlar olmak hasebiyle isim denildiği zaman bundan tam ma'nâsiyle mütebadir olan hakıkat bize müsemmâlarını lisanî suretler iktisa ederek gerek alem ve gerek evsaf halinde ifade eden esmâ ve sıfâttır. Fil'vakı' « تَاَمَّلْ سُطُورَ الْكَائِنَاتِ فَاِنَّهَا مِنَ الْمَلَاِ الْاَعْلٰى اِلَيْكَ رَسَائِلُ » meşhuresi mucebince kâinat satırlarının hangisi teemmül olunsa bize melei a'lâdan birer risâle oldukları tebeyyün eder. Fakat bunların birer risale olabilmesi sade şuurumuza ilişmeleriyle değil, zihinlerimizde geyinmiş oldukları sureti kelâmiyyeleri iledir ki o mefhumlar bunların mantuk ve medlûlleridir. Onun için

burada da « اسْمَ رَبِّكَ » den murad gerek ismi zat ve gerek ismi sıfat olarak Allah tealânın zati ve sıfatına delâlet için söylenilecek düşünülecek olan lisanî isimler olmak zâhir ve mütebadirdir ki bunların en güzelleri de kitab ve sünnette vârid olan esmai hüsnâdır. Bu cihetle bunlar sem'a tevakkuf eden lisanî ve şer'î haysiyyetleri hâiz olduğu gibi mantuk ve mefhumları i'tibariyle aklî hasiyyeti de hâizdirler. Bu sebeble burada tesbih ve tenzîh emrinin vechine işaret olmak üzere rabbıkel'a'lâ ismi ıhtar olunmuş, sonra da bu rububiyyet ve ulviyyetin tevzıh ve isbati için şu sıfatlarla tavsîf buyurulmuştur:

2. ﴿اَلَّذِى خَلَقَ﴾ o ki yarattı - her şey'in halıkıdır. O ilk evvel halk etme fı'li, halikıyyet sıfatı, Halık isim ve vasfilye bilinir. Şübhe yok ki yaratan Halık, yaratılan mahlûktan yüksek ve üstündür. O mahlûkta bulunan imkân ve hudus, ıllete ıhtiyac gibi noksan vasıflardan münezzehtir. Binaenaleyh Halık ile mahlûku esmâ ve sıfâtta karıştırmamalı, Halıkın ismini a'lâ tanıyarak tesbîh ve tenzîh etmelidir. El'a'lâ rabbın sıfatı olduğuna göre bu « اَلَّذِى » mevsulları da rabbın sıfatıdır. Lâkin a'lâ ismin sıfatı veya beyanı olduğuna göre ki daha zâhirdir,

bunun da isme sıfat olması lâzım gelir. Yoksa rabb ile sıfatı arası fasl olunmuş olur. Bu ise nahven câiz değildir. Halbuki halk ismin fı'li değil, müsemmasının fı'li olduğu için isme sıfat olması ma'kul olmaz. Bu surette « اَلَّذِى » sıfat olmayıp « هُوَ الَّذِى » takdirinde cümlei istînafiyye olmak evlâ olur.

Maamafih halk doğrudan doğru muktezayı zat olmayıp tekvin sıfatının muktezası olmak hasebiyle Hâlık isminin hukmü olmasına binâen ism üzerine icra edilmiş olması da güzel bir nüktedir. Netekim Ehli sünnet âlimün bıılmihi, kadirün biküdretihi, müridün biiradetihi, mütekellimün bikelâmihi, hâlikûn bisıfatihi ve fi'lihi demekle, Sofiyye de âsâr ve ahkâm, esmanın muktezasıdır demekle bu nükteye işaret etmişlerdir. Evet o Halık yarattı da ﴿فَسَوّٰى﴾ tesviye etti - yarattığını muhtelif suretler içinde düzenine koyup düzgünleştirdi. Sâde basît bir halk ile bırakmadı, bir çok halklar yaptı. Ve onları bir nizam ile ta'dil ve tevsiye de buyurdu. Ki bu da rabb isminin muktezası olan rübubiyyetin hukmüdür. Bundan dolayı onun bir ismi de rabbı adildir. Ve şübhe yok ki rabb, merbubdan a'lâ ve üstündür. Şu da şani rububiyyetin bir tafsîlidir:

3. ﴿وَالَّذِى قَدَّرَ فَهَدٰى﴾ ve o ki takdir etti de hidayet buyurdu - yarattığı her şey'e « قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَىْءٍ قَدْرًا » vefkınca ılm-ü iradesiyle bir kader ta'yin eyledi:

Cinslerinde, nevi'lerinde ferdlerinde, sıfatlarında, fıillerinde, ecellerinde bir takım hususıyyetlerle birer had

ve mıkdar tahsıs etti. İmkân tabiatinde hep bir ve müsavî olan eşyadan her birini vücudde yekdiğerinden birer mıkdar ile temayüz ettirerek muhtelif mâhiyyetler, mühtelif hüviyyetler ile tenvı' ve takyid ve tahdid eden birer biçim takdir buyurdu da ona göre her birini kendilerinden tab'an veya ıhtiyaren sadır olacak hususıyyat ile hariclerinden sadır

Sh:»5745

olacak hususıyyat arasında vâsıl olacakları gayei hılkatlerine doğru tevcih buyurdu. Ona göre hassıyyetler, meyiller, ilhamlar halkı, deliller nasbı âyetler inzaliyle mâhulika lehleri olan mikdara müyesser kılmak üzere yoluna koydu, hükmi rububiyyetle terbiye sayesinde mebde'den müntehaya, Dünyadan Âhırete doğru her birini yetiştireceği netice ve akibete iysal veya irşad etmektedir. Bu miyanda insana da akıl ve dîn hidayetleriyle kendini ve yolunu göstermekte ve muhatabı hass olan zati Muhammedîye nübüvvet ve risaleti mukadder kılıp hidayet ve muvaffakıyyet ihsan buyurmuştur.

Ecramın yekdiğeri etrafında feleklerindeki seyr-ü hareketleri ve besaitten mürekkebata doğru ecsamın me'adinin, nebatatın, hayvanatın ahvali tetebbü' ve tetkık olunursa her birinde akıllara hayret veren ve

nıtakı nukule sığmaktan uzak bulunan ne kadar derin, ne kadar ince ne kadar büyük ılm-ü kudret ile idare ve hidayet tecelliyatı görülür. Bilhassa insana mahsûs olan zâhir ve bâtından hidayet enval, bahusus akıl ve dîn hidayeti ise onların merhalelerle üstünde, derecelerle fevkındadır. Bununla beraber hiç biri kadirsiz olmadığı gibi hiç biri de mikdarsız hadsiz değildir. Hepsi kemmiyyet kanunlarının hukmü altında mekadiri mahsusa ile mahduddur. Hiç birinde namütenâhî kudreti külliyye yoktur. O ancak onları takdir edip yollarına koyan mukaddir, hâdî alîm, kadîrin san'atı ve onun şanı rububiyyetidir. Şübhe yokki bu takdir ve hidayeti yapan ılim ve kudreti rabbaniyye hidayete muhtac olan ve mıkdari mahsûs ile mukayyed bulunan mukadder kâinatın hepsinden a'lâ ve üstündür. Ba'zıları burada hidayeti akl ve dîn hidayeti gibi insana mahsus olan hidayet ve irşad ile, ba'zıları da alelumum zîhayat olanlara aid olmak üzere yaşadıkları müddette kendilerine göre muhtac olacakları erzak ve sair levazimi hayatın takdiriyle onlardan intifa' yollarını tanıtmak

Sh:»5746

ve kaçılacaklardan kaçılıp koşulacaklara koşulmak ve ona göre uzvî vazîfelerini iyfa ettirmek ma'nasiyle hayvanâta müteallık ilhamat ve sevkı fıtrî ile tefsîr etmişlerse de doğrusu insanlara mahsus olan ve bilhassa

Resulullaha aid bulunan hidayet ve irşad bunun en yüksek misal ve mâsîka lehi olmakla beraber « هدى » ıtlakının zâhiri « اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى » gibi her şey'i gerek tabiî ve gerek ıhtiyarî surette hılkatı gayesine tevcih ma'nasiyle umum eşyaya şâmil olmaktır. Öyleki bir kürenin diğerine doğru mihver veya mahrekinde devri, bir cüz'ün diğer bir cüz'e incizabı, bir gazin inbisat ve inkıbazı, bir taşın yerine düşmesi, bir ma'denin tebellürü, bir tuzun suda erimesi, bir kömürün müvellidülhumuza ile işti'ali, bir zerrenin uzviyyete sevkı, bir hüceyrenin bir hüceyreyi telkıhı gibi hadisatın husulü dahi hep bu hidayet cümlesinde dahildir.

« قدر » bütün mahlûkatı zevat ve sıfâtında her birinin hususıyyetlerine göre takdirlerine şâmildir. Semavat ve Arz, kevakib ve anasır, meadin, nebatat hayvanat ve insanlardan herbirine cüsse ve cesametçe birer miktarı mahsus, yine her birine bekadan bir müddeti mahsusa ve sıfât ve elvandan, tu'ûm ve revayihten, evza' ve etvardan hüsn-ü kubuhtan, saadet ve şakavetten, hidayet ve dalâletten bir mıktarı ma'lûm takdir edip «

«وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَآئِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ

buyurduğu gibi bir kaderi ma'lûm ve bir kaderi mahsus ile tahdid ve tahsîs eylemiştirki bu ma'nada a'lâi ılliyyinden esfeli sâfilîne kadar bütün eşya ve avalim dâhildir. Onun için bunun tefsîr ve tafsıline cildlerle

yazı yazılsa kifayet etmez, her birini sahai şühudda tetkîk iycab eder. Bununla beraber ındallâh ma'lûm olan o sirri kader bizim için zuhurundan evvel temamen ma'lûm da olmaz. Sonra « هدى » şunu gösterirki: tabi'ati imkâna nazaran herşey alesseviyye vücud ve ademden her hususiyyete kabil olmakla beraber Halikın

Sh:»5747

takdir ve tahsısı ile vucudda her mizac bir kuvvei hassaya müste'id kılınmıştır. Ve her kuvve ancak mu'ayyen fi'illeri salih olmuştur. Tabiatte ıttırad ve atalet kanunu diye ifade olunan tabi'ati imkâna nazaran her cisim, namütenahî harekâta kabil farz olunurken cisimlerin mahdud ve mütenahî hareketler içinde vücudlarının tükenip tabiatlerinin hıtama irdiğini görürüzki bu işte Halikın o tabiate tahsîs buyurduğu bir kaderi ma'lûm, bir isti'dadı mahsustur. Ve her biri bir fi'li mu'ayyene masdar olan bu hass kuvvelerin o ecza ve a'za ve ecramda halkıyle maslahatının itmamı için gayei mahsusalarına tevcihi de o takdir dairesinde hidayeti mahsusadır. Bütün bunların üzerinde mukaddir ve hâdî olarak hâkim olan kudreti rabbaniyyenin hepsinden yüksek olduğu zâhir bulunmakla onun ismi a'lâsı bütün bunlardaki mahdudiyyet ve noksan şâibelerinden tenzîh olunmalı ve binaenaleyh onun emr-ü tedbiri kâfirlerin keydine galib olacağında şübhe

etmemelidir. O halk-u tesviye ve takdir ve hidayet şevahidi ile beraber şu vasıf da buna bilhassa

şâhiddir.

4. ﴿وَالَّذِىٓ اَخْرَجَ الْمَرْعٰىۙ﴾ ve o ki o mer'ayı çıkardı - Vennaziatide « اَخْرَجَ مِنْهَا مَآءَهَا وَمَرْعٰيهَاۖ وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَاۖ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْۜ » buyurulduğu üzere insanların ve hayvanların temettü' ve intifa'ları için güdek ve yaylım yeri olan o mer'ayı, o otlaklar, o yaylalar, mezrealar, bağçeler ormanlardaki türlü nebatat ve eşcar ve esmarı kudreti rabbaniyyesiyle ter-ü tâze yetiştirip çıkardı 5. ﴿فَجَعَلَهُ غُثَآءً اَحْوٰىۜ﴾ sonra da onu kapkara bir gusâya çevirdi - gübre ve kömür hâline getirdi ki en bâriz kabiliyyetleri yanıp tutuşarak ateşe hizmet etmektir. Ve işte hakka karşı keyd arkasında koşan kâfirlerin ve insanlığın cismanî zevklerinden öte kadr-ü kıymetini tanımıyan bedbahtların akıbeti de bundan bedter

Sh:»5748

olarak geleceği vechile ebedî büyük ateşe odun ve çıra olmaktan ıbarettir.

Gasiy ve gaseyan ma'nalariyle alâkadar olan GUSÂ, lügat ve tefsirlerde beyan olunduğuna göre seyl suyunun meralardaki otları, çöpleri birbirlerine katarak sürükleyip getirdiği ve derelerin etrafına fırlattığı ot çöp, yaprak ve köpük mekulesi halîtalara denir ki seyl kusuğu ta'biriyle tercemesini muvafık gördüm. Âlûsînin Mecma'dan nakline göre aslı perakende cinslerden ahlâttır. Arab, perakende kabîlelerden toplanmış olan kavme ahlât ve gussâ ta'bir ederler اهـ. EHVA, karamsı, esmer, koyu yeşil, isli turu renklere ıtlak olunur. Burada esved veya esmer veya ahdar manalariyle tefsîr edilmiştir. Birinci ve ikincide gusâya sıfât, üçüncüde mer'aya raci' olan « فَجَعَلَهُ » zamîrinden hâl olması mülâhaza olunmuştur ki kapkara veya esmer bir gusâya çevirdi yâhud yemyeşil iken bir gusâya çevirdi demek olur.

Burada biri icmalî biri tafsîlî iki nazar vardır:

BİRİNCİSİ: mer'alardaki yeşil nebatatın kuruyup dökülerek veya hayvanat tarafından yenilip ifraz edilerek seyl sularının süpürüp sürükliyeceği gübre ve teressübat hâline getirilmesidirki o zaman kömür gibi siyah veya esmer, kabili ihtirak bir madde olur kalır.

İKİNCİSİ: Tabakatı Arz ve maden ılimlerinde bahsedildiği üzere karbon (fahm) teşekkülâtına aid turb

denilen kabili ihtirak madde ile taş kömürlerinin sureti tekevvününe işaret olmasıdır ki her iki surette de insanlığı sırf cismanî ve hayvanî bedenden ibaret telâkkî eden ve bütün zevklerini « وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ » buyurulduğu üzere hayvan gibi yiyip için bedenî şehvetlerini istihsalde arıyanların akibetlerine nazarı dikkati celb vardır.

Keşfülesrarinnurrariyyetilkur'aniyyede bu âyetin tefsirine müteallık olmak üzere tabakatülarz ulemâsının

Sh:»5749

ahcarı fahmiyye hakkındaki nazar ve keşiflerinden bahs ile derki:

Yevmiyye gazlı arazî sathı üzerindeki tecviflerde ve az mâileli vadîlerde ve bataklık olan engin yerlerde nebatattan bir takım teressübat tekevvün ederki bunlar tehallül ettikçe onlardan kabili ihtirak bir cisim husule gelir ve bu rüsûblar ancak ahvali mahsusada tekevvün eder. Akar sularda ve derin havzalarda ve

suyu ba'zı zamanlar kuruyan mahallerde tekevvün etmez. Bu cisme türb tesmiye olunur. Bunun tekevvünü bilhassa suda aleddevam mağmur nebatatı haleviyyenin terakümünden neş'et eder. Ve bunlar sair nebatatı mâiyye envaı gibi sür'atle çoğalırlar. Rüsûbun asıl hamuru, ya'ni su nebatlarının hepsini muhît olan madde onlardan tekevvün eder. Ba'zan da nehir sularının cezb ettiği müteaddid nebatatı arzıyye dahi onlara inzımam edip tehallüllerine yardım eder ve çok kerre onların muhtelif derinliklerinde ve hususa aşağı kısımlarına doğru defn olunmuş büyük ağaçlar bulunur. Rüsûbun tekevvün ettiği kum ve tafel (kuru balçık) üzerinde terâküm etmiş bulunurlar. Bazan da bu ağaçlar amûdî olarak mevzu' olurlar. Ekseriya da mekânlarında türbün tekevvün ettiği o mekânın enginde müsbet köklerinin yakınında kırılmış bulunurlar. Ahyanen bu ağaçlar türbün tekevvününden evvel sâbit oldukları mekânda defnolunmuş tam ormanlardan neşet ediyor gibi bir düzeye bırakılmış bir halde kesîrüladed olur. Ve bunlar asrımızın nebatlarına nisbet olunur. Eşcarı ratenciyye ve pelid (bellut) envaıdırlar. Bazan da lisanı usfur envaından olurlar. Eşcarı ratenciyye takriben haleti tabiiyesi üzere bakidirler. Çünkü bunlar salâbetini muhafaza ederler. Lâkin kurumuş ve tuza tehavvül etmiş olmakla kararmışlardır. Türbün tekevvün ettiği sahalarda sığır boynuzları, deve kemikleri gibi memeli hayvanlar bakayası da bulunur.

Türbün tekevvün ettiği sahalar muhtelif arazî enva üzerinde irtikâz eder. Ahyanen de tebellür etmiş arazî üzerinde irtikâz eyler, ve her halde kum veya balçık rüsûbatı ile başlamamış olması nadirdir. Mevaddı türbiyyeden bazısında öyle nebatat bakıyyeleri bulunur ki bir biri üzerine terâküm etmiş muhtelif sihanda kütlei vahide olmuş cüz'i süflîsine doğru daha ziyade kararmış ve giriftleşmiştir. Bazısında da yekdiğerinden munfasıl tabakalar şeklindedir. Bunlar kendilerini örten mütevalî rüsûblarından mükevven muhtelif sihanda rüsûbat ile ayrılmışlardır. Bu rüsûbat da kumdan ve cîri (alçı) yahud tafelî haceri marından mükevvendir. Ve bir çok tatlı su kavkaalarını ve ırmak sularının cezbeylediği berrî kavkaaları ihtiva eyler. Ve çok kerre türbün sathı sularla örtülüdür. Bazan da rutûbete münasib muhtelif nebatlar biten bir arz ile örtülü olur. Yukarıda türbün ancak derinliği az sular tahtinde tekevvün ettiğini söylemiştik. Lâkin cidden kalın türb rüsûbları da vardır. Bunlar ahvali mahsûsada tekevvün etmişlerdir. Bu rüsûbların bulunduğu mekânlarda zannı galibe göre tekevvünleri esnasında peyderpey hübut hasıl olmuştur. Buna delil türb içindeki nebatı arz tabakaları ve mevaddı türbiyye sahasında yerlerine yıkılmış ormanlar gibi atılmış ağaçlardır. Bunlar öyle ahvaldir ki o arza bir zaman kuruluk ârız olmuş, sonra diğer bir zaman sularla örtülmüş ve hâkeza demektir. Mevaddı türbiyyenin sathı arz üzerinde intişarı çoktur. Onun için bütün irtifalarda arzın muhtelif boşluklarını işgal ederek muhtelif vüs'atda havzalara tevezzü' etmiş olur. Bir kısmı Alp dağlarında olduğu gibi dağ

başlarında ve Fransanın merkezinde ve emsalinde olduğu gibi mürtefi' sutûhi cebeliyyede bulunur. Engin ovalarda da büyük mikdarda bulunur. Hattâ Prosyada ve Holanda da olduğu gibi büyük genişlikleri kaplar. Türbün ekserisi nehir nebatlarından tekevvün ettiği gibi

Sh:»5751

ba'zısı da denizlerde muttasıl bataklıklarda tekevvün eder. Buralarda rüsûbatı türbiyye üşniyye evaınadan ve nebatatı bahriyyeden tekevvün eder. Netekim Bahrimuhîtın kumluk sahillerinde öyledir. Ba'zanda dağlar üzerinde nebatat yapraklarından ve râtıb vadîlerin diblerinde teraküm eden muhtelif bakayadan ârızî rüsûb hasıl olur. Ve bundan gayri ceyyid bir türb tevellüd eder. İhtirak için istimali mümkin olmaz.

TAŞ KÖMÜR - Arzın içinde bulunan kömür teressübatının türb gibi yekdiğeri üzerine teraküm etmiş nebatattan teşekkül ettiğinde şekk edilmiyor. Bunun delîli o kömürde ve türbde büyük hurdebinlerle keşfolunan bakaya ve kezalik ittisalindeki mevaddı tînîyyede bulunan saklar ve evrakı adîdedir.

Arzıyatcıların bu mes'elede reyleri müttefiktir. Ancak terakümün keyfiyyeti hakkında müttefik değildirler. Bazıları demişlerdir ki: Rüsûbatı fahmiyye enhar sularının yahud mukaddema ba'zı yerlerde mevcud olan

denizlerin dalgalarının getirdiği büyük hacımda nebatatın gömülmesinden neş'et etmiştir. Bazıları da demiştir ki: Bu rüsûbatın ekserisi mekşuf Arzın havzımsı hufrelerinde oluyor. Su ağızları da ona mücavir nebatat bakâyasını sevk etmiş olur. Evvelki kavil merduddur. Çünkü bu suretde ba'zı bilâdda bulunan tabakalar gibi cidden kalın kömür tabakaları tekevvün etmek için suların getirdiği büyük hacimli nebatatın büyük bir irtifaı bulunmak iktiza eder. Ya'ni sihani bir ve sülüs yâhud üç yâdud kırk zıra' olan kömür tabakaları kırk veya yetmiş beş veya yüz yirmi zıra' sihaninde haşeb tabakası iktiza eyler, bunu ise akıl tecviz etmez. Çünkü bu tabakalar ne nehirlerin sathı üzerinde ne de denizlerin bir çoğunun sathı üzerinde yüzmez. İkinci kavilde ise suûbet yoktur. Bu ancak taş kömürün tekevvün ettiği uzvî maddelerin teraküm etmesi için lâzım gelen zamanı iktıza eder. Zâhirde bu zaman cidden uzun olmuştur. Asrımıza kadar kalmış kadîm ormanlarda

senevî tekevvün eden karbon miktarı hakkında ba'zıları demiştirki: bundan her karında sihanı yüzde bir buçuk bir fahım tabakası tekevvün eder. Lâkin hayvanatın tekevvününden evvel eski zamanda cev bir takım buharlarla meşhun idi, ondan cidden kuvvetli bir nebat olmuştu. Arzın bâtınından da bir çok hamızı

karbonîk suud ediyordu. O sebeble nebatatın bâtınında karbon sür'atle tesebbüt edebiliyordu. Hem tekevvünü uzun zaman ıktıza eden yalnız fahmi hacerî rüsûbatı değildir. Rüsûbların hepsi öyledir. Cidden büyük sihan iktisab etmiş olan kavkaî cîrî (kavka'alı ve alçılı) Rüsûbatı haceriyyenin tekevvünü kurunı adîde ıktıza eder. Rüsûbatı fahmiyyeyi türbe teşbih edenlerin re'yi şununla da müeyyeddir: gerek fahmı hacerîde ve gerek türbde büyük hordebinlerle bir çok zehreleri hafî nebatatı haleviyye bakayası keşf olunuyor. Kezalik Arzda cezirleriyle, dikili eşcar ile ve onların şisti fahmîde mahfuz yapraklariyle müeyyed, kezalik muhtelif genişlikteki havzalarda yekdiğerinden munfasıl olarak bulunmalariyle dahi müeyyeddir. Bütün bu ahval açık Arzın hufrelerinde tekevvün etmiş bir takım bataklık yerlere delâlet eder.

Münasebet gelmişken bu babdaki mütaleâları biraz daha tafsîl edelim:

Kur'andan da anlaşıldığı üzere Arz, ibtidaen musattah idi dağlar yoktu, sularla mağmur ve muztarib idi. Sonra bu Arzda nebatattan ba'zı nevi'ler bulundu, bu müddete mahsus olan nebatatın eşkâli zamanımıza mensûb nebatatın şekillerine muhalif idi, üşniyye (yosun) fasîlesinden ve kibriti nebatı fasîlesinden idi ki bunlar zehreleri hafî terkibleri basît nebatattır. Lâkin ibtidai hılkatte

hacimleri büyük ve adedleri çoktu. Bu nebatlardan Arzı fahmî tekevvün etmiştir. Kabili ihtirak olan bu cevher, hayvanatın tekevvününden evvel eski zamanlarda bulunan nebatattan mütehassıldır. Sonra dağların tekevvünü sebebiyle Arzın büyük derinliklerinde medfun kalınca tabiatı ve hey'eti tenevvü' ettikten sonra zamanımıza kadar kalmış ve ba'zı anasırını gaib edince zift ve katıranlı maddeler içirilmiş bir kömüre istihâle etmiştirki bu maddeler mevaddi nebatiyyede husule gelen batî tahlilden mütehassıldır. Bu suretle anlaşılıyorki matbahlarda furunlarda, sobalarda, buhar makineleri ve sairede kullanılan ve hava gazı istihsal olunan taş kömürü ormanların tekevvün ettiği nebatat maddesinden ibarettir. Ve bu madde eski zamanlara bataklıklarda bitmiştir. Ve müddeti fahmiyye için başlıca vasf vaktıyle kürei arzı tamamiyle örtmekte bulunan nebatat gibi büyük olmasıdır. Zira cev o vakıt çok hararetli ve çok rutubetli idi. Onun için müddeti fahmiyye nebatatının nisbet olunduğu ecnas şimdi ancak bilâdi harrede yaşıyabiliyor. Ve bu nebatatı hafriyyenin büyük nümüvvü delâlet ediyor ki cev o vakıt rutubet ile meşbu' idi, ve derecei hararet uruzun hepsinde bir idi. Fena bulmuş olan nebatat enva'ının derecei nümüvvü bir ve bunların İstiva dairesinde de Kutub dairesinde de bulunduğu bilmüşahade ma'lûm olduğu cihetle bundan istintac olunurki tekevvüni Arzın üçüncü devri olan o zamanda cemî'i cihatta derecei hararet müsavî idi. Bütün Kürede

ancak bir kutur vardı. O zamanki nebatatın acîb olan vasfı harikul'ade olan nümüvvüdür. Serahsiyye enva'ı ki zamanımızda ondan ancak bilâdi baridede haşîşiyyei halide nebatatı biter, o vakıt ondan şimdiki katran (tennüb) ağaçlarından daha yüksek büyük ağaçlar tekevvün ediyordu. Kibrîti nebatî de böyledir: zamanımızda irtifaı bir zıra, iken eski zamanda irtifaı otuz üç, kırk zira'a

Sh:»5754

kadar varıyor, kutru da bir buçuk zıra' oluyordu, işte müddeti fahmiyyedeki geniş ormanlar bu mür'tefi' ağaçlardan tekevvün ediyor ve bunlar arzı kutubdan kutba temamen örtüyordu.

Müddeti fahmiyyeyi beyan için iki müddete taksim etmek gerektir. Evvelkisi; haceri cîrîi fahmî müddetidir ki bunda mühim rüsûbati bahriyye tevellüd etmiştir. İkincisi de müddeti fahmiyyedir. İşte fahmi cîrînin tekevvünü bu iki müddette ve hususiyle ikinci müddette husule gelmiştir. Evvelâ haceri cîrîi fahmî müddeti: adaları örtmekte bulunan nebatatı serhasiyye yâhud zeyli feres yâhud kibrît nebâtî yâhud fasıylei mahrutıyye nebatâtına müşabih zatı filkateyn nebâtatı envaından imiş. Zatülevrakılhalkıyye envaı ve zatülhutum enva'ı zatülfilkateynden olarak bitmiş ve nesli münkati' olmuş fasîlelere nisbet olunuyorlar.

Kasabı farisî enva'ından büyük irtifa'da nebâtat bu müddette çok imiş ve bu ağaçlardan her birinin tulü on üç zıra'dan on beş zıra'a kadar olurmuş:

Saniyen müddeti famiyye: arzı örten acîb nebatların kesretiyle muttasıftır. O zaman nebâtat nümüvde müteşabihtir. Devri fahmî nebati zamanımızdaki nebata bilkülliyye muhaliftir. Devri fahmiye aid ahvali hayatiyye ve arzıyyeden o aslî nebatın temeyyüz ettiği sıfatlar bilinir. Müstemirr yağmurlar, şiddetli hararet, müstemirr sisle mestur hafif zıya, bunlardan hususî bir nebat tevellüd ediyormuş ki zamanımızda ona benzerinin husulü kabil olmuyor. Bununla beraber o zamanın nebatını tesavvur etmek istenilince senenin üçyüz günü yağmur düşen ve güneşi müstemirr bir sis ile mestur bulunan ba'zı adaları ve sahilleri teemmül etmek gerektir ki öyle cezirenin nebatından, müddeti fahmiyyede kürei arzı örten nebat takrîbî olarak tesavvur olunabilir. O cezirede şeceri

serhas en'vaından ormanlar tekevvün ediyor ki gölgesinde haşışi serhasî envâı, bataklıkları havî arz üstünde bir zıraa kadar nemalanıp yükseliyor. Onların altında da bir çok hafî nebâtati sagîre bitiyor. İşte bu

nebatâtın hey'eti o müddeti fahmiyyedeki nebâtat gibidir. Ve bu nebatatın dediğimiz gibi ecnası azdır, lâkin o az fasıyleler bir çok envaı ihtiva ediyorlardı. Avrupada fahmî arazîden kazılan serhasiyye envaı iki yüz elli nevi'dir. Halbuki el'an Avrupada biten serhasiyye envaının adedi ancak elli nev'a baliğ oluyor. Çıplak büzürlü zatül'firkateyn nebatatın sayısı da yüz yirmi nevi'den ziyadedir. Halbuki el'an yaşıyan yirmi beş nevi'dir.

Fahmi hacerînin keyfiyyeti tekevvünü: taş kömürü uzun müddet Arzda kalan nebâtattaki cüz'î tehallülün neticesinden ıbaret olduğunu ve bu fennin uleması bu reiyde müttefık bulunduklarını söylemiştik. Fil'vakı' taş kömürü ma'denlerinde bu nebatatın bakası çok kerre müşahede olunuyor ve Arzı fahmî onların cüzu'u ve evrakı ile temeyyüz ediyor, kaç kerreler fahmi hacerî tabakatında büyük ağaçların cüzuu da bulmuşlardır. İhtimal ki fahmi hacerînin bâtını Arzda vücudu, uzaktan gelmiş nebâtatanı indifaından neş'et etmiş, bunları nehirler yâhud denizler sürüklemiş, büyük kasırgalar gibi satıhları üzerinde yüzdürmüş getirmiş, sonra muhtelif yerlerde durmuş, sonra da bir takım arâzıy ile neftlenmiştir ve ihtimal ki: onun tekevvün ettiği nebâtat, yerlerinde yaratılmış ve nemalanmış da sular vasıtasiyle intikal etmemiştir. Bu surette menşe', yaratılmış sonra bulduğumuz mekânlarında ölmüş nebâtat kütlesinin tehallülüdür. Yukarıda geçtiği vechile evvelki ihtimal, ba'id, ikinci ihtimal akla karibdir. Zira bunda fahmı hacerînin tekevvün ettiği

mevaddi uzviyyenin terakümü için iktıza eden zamandan başka bir şey lâzım gelmez. Arazıi fahmiyye tabakatının tevazîsi ve onda eczai dakika intibaatının hıfzı

Sh:»5756

delâlet ederki bu tabakalar tam bir sükûnetle tekevvün etmiştir. Bundan şu netice çıkarki: fahmi hacerî, nebatatın mekânlarında, ya'ni nema buldukları bataklık mahallerde ölüp tahallül etmesinden neş'et etmiştir.

Şu da mülâhaza olunsun ki: fahmi hacerî müddetinde kışrı Arzdan ancak esfelinde sâil bir kütle üzerine mürtekiz esnek ince bir gılâf tekevvün etmişti. Şimdiki denizlerimiz gibi ay ve güneşin cazibelerine tebean içindeki seyyal kütle de alette'kıyb husule gelen yükselib alçalma hareketleriyle muztarib bulunuyordu. Bu iki hareketten muhtelif bu'udda, müddetler içinde büyük bir hübut neş'et ediyordu. Zâhiri Arz hübut ettikçe sular o ormanları, zemeni fahmî nebatatından olan büyük kütleleri bürüyor. Sonra onların fevkinde diğer ormanlar bitiyor, sonra yine Arz hübut edince onları da sular bürüyordu. Bu çifteli tezahür, ya'ni nebatatın su altında kalması ve yine aynî mekânda yeni ormanların nema bulması halleri te'akub ettikçe fahmi

hacerînin tekevvün ettiği büyük nebatat kütleleri teraküm etmiş ve bunun husulü birçok kurunu adîde de olmuştur. O halde o eski zaman nebatlarında husule gelen isthaleler nedirki onlar zift ile meşhun bir kütlei fahmiyyeye tahavvül etmiş? O suların bürüdüğü nebatların kütleleri hafif, isfencî idi, el'an bataklıklarda tekevvün eden türbe benzeyordu, suda meks edince onlarda cüz'i bir ta'affün ve tahammür hasıl olmuşturki bunu şundan fazla iyzah mümkin olmuyor: o eski zaman nebatlarında husule gelen tahallül, seyyal bir takım ma'denî gazların tekevvünü ile mütefarık idiki hacerı onları içiyordu. Onun teşerrüb ettiği zuyutı katraniyyenin menşei de zifti şiyîti (şiyti karî) enva'ıdır. Türbî tabakaları üzerlerine örten arazinin altına gömüldükten sonra o gazların intişarı devam etmiş ve fahmi hacerî o büyük inzimam halinde o arazinin sıklet ve tazyikıyle o büyük kesafeti mümeyyizesini

Sh:»5757

iktisab eylemiştir. O arazînin cevfinden çıkan hararetin de onda büyük te'siri olmuştur fahmi hacerî tabekatındaki ıhtilâflar bu iki sebebe nisbet olunmalıdır. Tazyîk ve hararet merkeziyyenin te'sirinden vuku'a gelen teshîn. Onun için alt tabakalar üst tabakalardan daha kuru ve daha sıkıdır. Çünkü aşağıda hararetin te'siri daha yüksek ve yukarıdan üzerine vaki' olan tazyîk daha kuvvetlidir. Defe'at ile mükerrer

tecribelerden fahmi hacerînin keyfiyyeti tekevvünü tevazzuh etmiş, haşeb ve diğer mevaddi nebâtiyye üzerine tazyîk ve hararet te'siriyle cidden sıkı bir fahmi hacerînin tekevvününe muveffakıyyet hasıl olmuştur. Bu tecribede kullanılan cihaz ile mevaddî nebâtiyyeyi su ile ıslak çamur ile muhat olarak tazyîk ve uzun müddet tesiri devam etmek üzere yüksek hararete arz mümkin oluyordu ve bu cihaz, muglak değildi lâkin gazların ve buharların çıkmasına mani' oluyor, o suretle mevaddi nebâtiyyenin tehallülü, tekevvün ettikleri anasırın infisaline ma'ni olacak bir tazyîk te'siriyle rutubet ile meşhun bir vastta (milyoda) husule geliyordu. Bu cihaza muhtelif tabiatte ahşab biçmeleri konulunca ondan ba'zan parlak, ba'zan da donuk taş kömürüne müşabih hasılât tekevvün etmiştir. Bu ıhtilâflarda tecribeye arz olunan ahşab sunufunun ıhtilâfından neş'et eylemiştir ki kömür envâının ıhtilâfı da bununla ta'lîl olunur vallahü a'lem اهـ.

İşte icmalî bir nazarla bakıldığı zaman mera'larda ter-ü tâze çıkan nebâtatın bir müddet sonra kuruyup çürüyerek gübre ve kömür gibi kara bir gusâya çevrildiği görüldükten başka tafsılî bir nazarla bakıldığı zaman da bütün ma'den kömürlerinin dahi mahiyyeti nebâtatın sular içinde ölüp tehallül ederek çevrildiği kara bir gusâdan ıbaret olduğu ve binaenaley « غُثَآءً اَحْوٰىۗ » ta'birinin buna da işaret etmekte bulunduğu anlaşılır. Allah tealâ bu arz üzerinde ne mer'alar, ne nebatlar, ne ormalar çıkarmış,

sonra da onları ziftli, katranlı kapkara gusâya çevirmiştir. Bütün bunlar onun halk-u tesviyesi, takdîr-ü tahvili ile rububiyyetinin eseridir. Ve işte insanlığı sırf nebâtî ve hayvanî surette sade bedenî gayelerle anlamak istiyen bedbahtların âkıbetleri de böyle kara bir gusâdan ibaret olan maden kömürleri gibi kabili ihtirak olmaktan başka bir şey değildir. Bunları bu suretle ıhbar ve ıhtar edip anlatmak da o rabbi a'lânın kendisini insanlığa tanıtmak için ayrıca bir hidayet ve irşadı olduğunda şübhe yoktur. Bundan dolayı umum mahlûkata olan hidayeti âmmeyi icmalen beyandan sonra insanlara olan hidayetin en büyük misal ve şahidi olmak üzere bilhassa Resûlullâhe olan hidayeti mahsusasını beyan ve tefhim için buyuruluyor ki:

6. ﴿سَنُقْرِئُكَ﴾ Bundan böyle seni okutacağız - Ya'ni «

وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ

» hıtabı ızzetiyle ıhtar olunduğu üzere sen kitab nedir? Okumak nedir? Bilmezken bundan böyle Ruhi emîn, ruhulkudüs olan Cibril vasıtasiyle sana okuyacağın bir kitab olan Kur'anı vahy ederek indirip belleteceğiz, ineni ve indirileceği kıraete muvaffak edeceğiz, yahud vahy ile seni Kur'an ve kıraet sahibi yapacağız. Bu suretle bu fevkalâde hidayet ve risaleti ilâhiyyeye delâlet eyliyen bir âyet, bir

mu'cize olacak ﴿فَلَا تَنْسٰٓى﴾ artık unutmıyacaksın - Bu unutmamak, bu derece kuvvetli bir hıfza sahib olmak da diğer bir âyet ve mu'cize olacak. Netekim bunun istıkbal için va'd-ü ıhbarı ve öylece vukuu da ayrıca bir mu'cize olacaktır. Bu delâlet eder ki okutmaktan murad ezbere okutmaktır. Yoksa yüzüne yazı okumak değildir. Bazıları da demişlerdirki unutmamaktan asıl murad, mucebiyle amel etmektir 7.

﴿اِلَّا مَاشَآءَ اللّٰهُ﴾ Meğer ki Allah dileye - Çünkü o

Sh:»5759

unutturmak isterse unutturur. Ya'ni böyle unutmamayı kat'iyyen va'd-ü ıhbar etmek Allahın artık onu unutturmağa kudreti yetişmiyecek demek değildir. Onu hiç bir şey âciz bırakamaz. Böyle kuvvetli bir hâfıza kudreti verdikten sonra o dilerse onu selb eder. Unutturağacağını temamen unutturabilir ki bu bir nesh olur. O vakıt da «مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ اَوْ مِثْلِهَآ» hukmü cereyan eder. Fakat Allahın ınâyetiyle sen bundan böyle unutmıyacaksın, böyle bir mu'cizeye de mazher olacaksın. Denilmiştir ki istisna kıllet içindir. Netekim sahihi Buharîde rivayet edilmiştir:

Aleyhissalâtü vesselâm namazda kıraetinde bir âyet atlamıştı. Sabah namazı idi. Übeyy onu nesh edildi sanmış suâl etmişti. Aleyhissalâtü vesselâm «unuttum» buyurmuştu. Resulullahda böyle nâdiren nisyan

vaki' olursa Allah tealâ onu bırakmaz hatırlatır veya hatırlatacak bir sebeb müyesser kılardı. Nasıl ki Bahirde zikr edildiği vechile Abbad ibni Beşîrin kıraetini işittiğinde «Bu bana filân ve filân Sûrede şu ve şu âyeti hatırlattı» buyurmuştu. İşte « اِلَّا مَاشَآءَ اللّٰهُ » böyle nisyanı kalîli istisna olmalıdır denilmiş ise de cüz'î bir ân için vaki' olan böyle bir kaç nisyan tilâveti nesıh ma'nasında olan müstemir insa mahiyyetinde olmayıp kıraet ve salâtta ümmetin hâlî olamıyacağı bu gibi nisyanlar hakkında ta'lîmi ahkâm kabîlinden demektir. Yahud « فَلَا تَنْسٰٓى » va'dinden mukaddemdir. Bunun için ba'zıları da demişlerdir ki bu istisna kıllet ma'nasına olarak nefîden mecazdır. Netekim ba'zan «onu söyleyen pek az bulunur» derler de bu söylenmez demek manasını kasd ederler.

ولا عيب فيهم غيران سيوفهم لهن فلول من قراع الكتاءب

Onlar da hiç ayıb yoktur. Şundan başka ki ordularla çarpışmaktan kılıçlarında ba'zı gedikler vardır beytninde olduğu gibi istisnanın nefîde te'kid için kullanıldığı da ma'ruftur. Zira ordularla çarpışmanın neticesi yalnız

kılıçlarında ba'zı gediklerden ıbaret olması kahramanlar için bir ayıp değil, yüksek bir medihtir, ayıbsızlığı yüksek bir medh ile te'kid için bu istisna ile « مَدْحٌ بِمَا يُشْعِرُ الذَّمَّ » denilen bir bedi' san'atı yapılmıştır ki burada da bu kabîldendir. Âlûsînin beyan ettiği üzere Kazıy haşiyesinde Isam demiştir ki: bu veche göre iştisna, nefyin umumunu te'kid içindir nakzı umum için değildir. Buna umumi evkattan istisna da denilir. Ya'ni hiç bir vakıt unutmıyacaksın ancak Allah nisyanını dilediği vakıt müstesna, lâkin Allah da onu dilemiyecek, binaenaleyh hiç unutmıyacaksın demek olur. Bu ma'nâ Ehli Cennet hakkında « خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَآءَ رَبُّكَ » âyetindeki istisnanın ma'nası gibidir. Ferra' buna zâhib olmuş ve demiştir ki: Bu istisna ile Allah tealâ Peygamberine hiç bir şey'i unutturmayı dilememiş, yalnız şunu anlatmıştır ki « وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِى اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ » buyurduğu vechile dilese unutturur, kadirdir, fakat dilememiştir. Netekim Peygambere « لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ » buyurulmakla ondan elbette bir şirk vuku' bulacağını değil, vukuu farz olunduğu takdirde bile fesâd ve mahzuruna işaretle ademi vuku' te'kid olunmuş olduğu

gibi burada da bundan sonra nisyanın velev az olsun vukuuna değil, asla vaki' olmıyacağına ve şu kadar ki onun unutmaması kendi kuvvetinden değil, mahza Allahın fadl-ü ihsanından olduğuna tenbih içindir. İşte bu istisnanın fâidesi ademi nisyan va'dinin böyle mahza meşiyyeti ilâhiyyeden münba'is bir ihsanı ilâhi olduğunu beyan suretile te'kiddir. Ebu Hayyan Ferranın bu tevcihine ilişmek istemiş ise de onun zevki edebîsini kavrayamamış olduğu anlaşılıyor. Âlûsî gibi Abdüh de Ferranın bu tevcihini takdirde isabet eylemişlerdir. Ancak bu surette nisyandan murad, müstemirren nisyandır. Binaenaleyh müstakır olmamak üzere haberde vârid olduğu gibi bir iki an için lihikmetin vaki' olan cüz'î nisyan buna münafî olmaz. Ve şu halde gerek kıllet ma'nasına gidilsin gerek tekidi ma'nasına gidilsin iki takdirde de

Sh:»5761

murad bir olmuş olur. Ya'ni nisyanı müstemmir vaki' olmamak bu va'd mucebince Peygamberin mu'cizatından birisidir. Bir kaç defa lihikmetin nisyanı cüz'î vaki' olmak da buna münafî olmaz. Bu va'd ve meşiyyetin bütün esmayı cami' olan Allah ismi celîline isnad ile beyanı da terbiyei mehabet ve bu va'd-ü meşiyyetin sair esma ve sıfatta değil de hepsini cami' olan ülûhiyyet unvanı üzerine deveranına tenbih ve rabbi a'lâdan muradı da takrirdir. Sonra bu va'd-ü hikmet şununla da te'kid ve beyan olunmuştur.

﴿اِنَّهٗ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفٰى﴾ Şübhesiz ki o, Allah, cehri de bilir, gizliyi de - her şeyden ve ahvalinizden açık ve zâhir olanını da bilir, gizleneni de. Binaenaleyh bu okutma ve unuturmama va'dîni de ona göre her şey'i muhît olan ılmiyle yapıyor. Buna tamamiyle emniyyet ve itimad etmek ve tesbih eylemek lâzım gelir. Diğer bir ma'na ile: O cehren yüksek sesle okunanı da bilir, gizli okunanı da. Sırasına göre vahyi zâhir veya bâtın ile açık veya gizli oku ve unutmayıp mucebince amel eyle. Bu cümle mu'terizadır. Şu da « سَنُقْرِئُكَ » ye ma'tuftur. 8. ﴿وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰى﴾ ve seni yüsrâya müyesser, ya'ni muveffak kılacağız. - Her hususta en kolay yola veya gayeye irdireceğiz. Bu muveffakıyyeti sana kolaylıkla yapabileceğin bir haslet ve rüsuhlu bir meleke edeceğiz. Binaenaleyh dînin her babında: Ilimde, ta'limde, amelde, hidayet ve ihtidada en kolay şeriat ve tarikate muveffak olacaksın, en zor gayelere kolaylıkla irmek senin ve dîninin hassası olacak. Bunda zâhir ve bâtından vahiy telâkkîsini ve ondaki semahatli ve harecsiz şeriat ve ahkâmın gerek tekmili nefse ve gerek tekmili gayre müteallîk nevâmîsi ilâhiyyenin ihatasını teysîr dahi münderic olur. İymanı tevhîd, ıhlâs, ılmi hak, usuliyle sa'y-ü amel her kolaylığın başı

olmakla beraber kolaylığın başı da Allah tealânın tevfîkıdır. İşte böyle zâhir ve bâtından okutup unutturmamakla en kolay yola teysir ve tevfik de va'd edilmiştir. 9. ﴿فَذَكِّرْ﴾ onun için oku, unutma da tezkir et. - Onun mütezammın olduğu ahkâm ve mearifi halka ta'lîm ve tebliğ ile va'z-u nasîhat et, öğüd ver, düşündür ﴿اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰى﴾ eğer va'z-u tezkir fâide verirse - ki herkes için olmasa bile az çok fâideden halî olmaz. Netekim «وَذَكِّرْ فَاِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ» buyurulmuştur. Müfessirîn demişlerdir ki Resûlullah mutlaka tezkir ile memur olduğundan bu şart, esas ıtibariyle takyid için değil, te'kid ve bir dereceye kadar tahfif içindir. Te'kid olması; çünkü haddi zatinde beliğ olan bir tezkir muhatablar hakkında bir menfaat ifade etmekten halî olmaz. Muhatabların ondan intifa' etmek isteyip istememeleri ise diğer bir şeydir. O halde «tezkir bir fâide verirse» demek muhakkak olan bir şarta ta'lîk ma'nasında olur. Bu ise «va'z et çünkü va'zın bir fâidesi olmak muhakkaktır.» Demek gibi bir te'kid ifade eder. Ayni zamanda bunu bu suretle ifade de bir tahfif vardır ki o da şudur: Resûlullah tevhide, dîni hakka da'vet hususunda «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» emrine tevfıkan her türlü tehlükelere göğüs gererek ve küffardan gördüğü ezalara ve cefalara sabr-ü tehammül ederek «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ» diye tavsîf buyurulduğu üzere nâsa acıyor, kavmının iymana gelerek saadete irmelerine hırs besliyor ve bu

suretle « لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ » mısdakınca kendini ezecek derecede tebliğ ve irşadın her türlüsünü yaptığı halde kâfirler küfür ve tuğyanda ileri gitmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Salâh menfeatı ümidiyle yapılan bir va'z-u tezkîrin böyle salâh yerine tuğyanın iştidadına sebeb olması ise bir menfeat değil, bir zarar manasında oluyordu. Bundan dolayı muhatablar hakkında fâide

Sh:»5763

olmayıp da zarar melhuz olan hususatta tezkir vâcib kılınmayıp terkine ruhsat bulunduğuna ve belki « فَاَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا » mantukunca ı'raz, evlâ olacağına işaret ile bir tahfif ve teysîr olmak üzere burada tezkir emri « اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰىۘ » ile bir kayd-ü şart suretinde ifade buyurulmuştur. Şu halde bunun hasılı şu olmuş olur: Muhatablara fâide yerine zarar getireceği bittecribe tebeyyün ettiği takdirde va'z ve tezkir vâcib değil ise de asl olduğu üzere az çok bir fâide melhuz bulunursa dinleyip istifade edecek olanları nazarı mülâhazaya alarak va'z etmek ehline vacib olur. Çünkü 10. ﴿سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰىۙ﴾ saygısı olan tezekkür edecek dinleyecek, nasîhat alacak, düşünecektir. 11. ﴿وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقَىۙ﴾ en bedbaht olan da kaçınacaktır. 12. ﴿اَلَّذِى﴾ o ki-o bedbaht ki ﴿يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰىۚ﴾ en büyük ateşe, ya'ni

Âhırette ebedî olan Cehennem ateşine yaslanacaktır. 13.

﴿ثُمَّ لَايَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى﴾ sonra da orada ne ölecek ne de hayat bulacaktır.

- Ölmez ki Dünya azâbından kurtulduğu gibi kurtulsun, hayat ya'ni zevk ve menfeati olan bir hayat da bulmaz ki çektiği azâbı ona vesîle add ederek sabr-u tehammül etsin. Bundan büyük bedbahtlık tesavvur olunmaz. Şübhe yok ki bu, mer'aların kara bir gusâ olan kömüre çevrilmesinden çok büyük bir bedbahtlıktır. Ve işte va'z-u nasîhat dinlemekten kaçınanların âkıbeti de budur. Onun için onlara bakmamalı da azda olsa dinleyip intifa' edecek olan saygılıları gözeterek va'z-u nasîhat etmelidir. Demişlerdir ki Cehennemde ölmemek kâfirlere mahsustur. Amma usatı mü'minînden Cehenneme girenler orada öleceklerdir. Buna müslimin Ebu Saidden rivayet ettiği şu hadîs ile istidlâl eylemişlerdir: Narın ehli olan Ehli nar orada ölmezler de dirilmezler de amma günahları sebebiyle nar

isabet etmiş olan bir kısım nâs, Allah tealâ onları öldürecek nihayet kömür olduklarında şefaate izin verilecek, sonra takım takım getirilecek, Cennet ırmaklarına serilecekler. Ey Ehli Cennet bunların üzerine su ifaza edin denilecek de sel milinde dâne biter gibi bitecekler اهـ. Maamafih şunu da bilmek lâzım gelir ki kâfirlerin Cehennemde ölmemesi de «رَبَّنَآ اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ

âyetinden anlaşılan iki ölümü olup iki hayat ile azâb için ba's olunduktan sonra demektir ki ondan sonra ne ölecek ne de dirileceklerdir. Ba'zıları demişlerdir ki ne ölmek ne de dirilmek tabiri şiddeti azâb ile ebedî sürünmekten kinayedir.

14. ﴿قَدْ اَفْلَحَ﴾ Muhakkak felâh buldu - Kendini fenalıklardan kurtarıp murada irdi ﴿مَنْ تَزَكّٰى﴾ tezekkî eden - va'z tezkiri dinlemeyip temizlenen, tefeyyuz eden, kalbini şirkten ve kötü ahlâktan, bedenini maddî ve ma'nevî pisliklerden temizleyip iyman ve ıhlâs ve gusül ve abdest ile paklenen ve zekâtını verip huzurı ilâhîde temize çıkmak için çalışan 15. ﴿وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ﴾ ve rabbının ismini anıp - onun huzuruna varacağını düşünerek Allahü ekber diye tekbir alıp ﴿فَصَلّٰى﴾ da namaz kılan - beş vakıt namazı ve bahusus vârid olan rivayete göre bayram namazını kılan kimseler. Bu âyetin zâhiri kalb ve beden temizliğiyle terbiyei nefse, tevhîd, tekbir gibi zikri lisane « وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ » mazmunu üzere ıbadatı bedeniyye ve maliyyenin esası olan vâcib zekât ve namaza tenbih olmasıdır. İbni Münzir gibi ba'zılarının İbni Abbastan rivayetleri de böyledir. Ba'zıları farzlarla beraber mümkin olduğu kadar nevafile de şümulünü söylemişlerdir. Çünkü mutlaktır, ıtlakı üzere cereyanı asıldır. İbni Mes'uddan: « رَحِمَ اللّٰهُ امْرَاً تَصَدَّقَ وَ صَلّٰى = tesadduk edip namaz kılan kimseye Allah tealâ

rahmet buyurdu» diye

Sh:»5765

vârid olmuştur. Bu suretle bir kısım müfessirîn de bayram namazına gitmezden evvel başının zekâtı olan sadekai fıtrı veren, sonra da tekbir ile bayram namazını kılan demişlerdir ki bundan farz namazları miyanında Bayram namazının da vücûbu, zekâttan sadekai fıtrın da vücûbu anlaşılmış olur. Razînin beyanına göre bu tefsîr İkrimenin, Ebülâliyenin, İbni Sîrînin, İbni Ömerin kavilleridir. Resûlullâha merfuan de rivayet edilmiştir. Keşşafta mezkûr olduğu üzere Hazreti Ali kerremallahü vechehudan dahi şöyle merviydir: bu tezekkî sadekai fıtr ile tesadduktur, ve demiştir ki kitabullah da başkasını bulamasam da bu yetişir: « قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى » ya'ni zekâtı fıtrı verip musallâya teveccüh eden ve rabbının ismini zikredip iftitah tekbiyriyle bayram namazı kılan. Dahhâkten rivayette de « وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى » musallâya giderken rabbının ismini zikr edip, ya'ni tekbîr alarak gidip de Bayram namazı kılan diye merviydir. Sa'lebî tefsirinde bu rivayetlere şöyle ı'tiraz edilmiştir: bu Sure bilicma' mekkîdir. Halbuki Mekkede ne malî zekât ne de Iyd yoktu. Buna cevâben de demişlerdir ki bu Mekkede ıhzarî surette nâzil olup hukmü teahhur etmiş olabilir. Bir de Sûrenin Mekkî olması esahh ise de

icmaî değildir. Bâlâda geçtiği üzere Medenî olduğuna kail olanlar da olmuştur. Bu tafsîlâttan şu neticeyi almak lâzım gelir ki buradaki namazı, sebebi nüzul bile olsa yalnız Bayram namazına hars etmek lâzım gelmiyeceği gibi tezekkîyi de yalnız zekâti malîye ve o miyanda bilhassa sadekai fıtre tahsıs lâzım gelmez. Tezekkî, bâtınî, zâhirî temizlik ve tefeyyuz ma'nâsiyle tezekkîi a'mal ve tezekkîi mallden eamm olduğu gibi salât da beş vakıt namazdan eamm olarak Bayram namazı ve vitir gibi vâcib olan namazlara dahi şâmil olmak lâzım gelir. Onun için hukmü, Mekkede mümkin olduğu kadar tatbık edilmiş bulunduğu gibi Medînede de zekâtı malî ve fıtre ve Bayram namazı dahi

Sh:»5766

bu hukümde dâhil olarak tatbık edilmiş ve binaenaleyh hukmünün alel'ıtlak değil, ba'zı mütenâveli ı'tibariyle kısmen teahhur etmiş olduğu anlaşılır. Ve şu halde sadekai fıtrı ve Bayram namazını söyliyenlerin muradı da hasır değil, bunların dahi bu âyet hukmünde dahil bulunduğunu ve o suretle tatbık edildiğini söylemek demektir. Ve hattâ söylendiği vechile mümkin olduğu kadar nevâfilin bu medh-ü sitayişte dühulü ıtlakın zâhirine muvafık olduğu gibi tezekkî ve zikir ve selâtın zikri de kalbî ve lisanî, malî ve bedenî bilcümle ıbadâtın aslı olmak ı'tibariyle hepsine işaret olması dahi sahih ve merviydir.

16. ﴿بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا﴾ fakat siz gafil insanlar o felahı her şey'e tercih ederek o tezekkîye çalışacak yerde öyle yapmıyorsunuz da Dünya hayatı tercih ediyorsunuz - onun ziynetini, eğlencesini, yemesini, içmesini, kadınlarını, lezzetlerini takdim ediyor, onlarla iştigali ve o yolda mallar sarf-u istihlâkini hoşlanıyorsunuz da Âhıret felâh ve saadetini hazırlıyan temiz ve güzel amelleri arkaya atıyorsunuz. Bayram yapmak istediğiniz vakıt da temizlik, tesadduk, zikir, namaz, hayr-u hasenat gibi sonu felâh olan amellerden ziyade gelip geçici Dünya lezzetlerinden zevk alıyorsunuz. Ki bu da iki kısımdır.

BİRİSİ: Âhıreti hiç hisaba almıyarak yalnız Dünya lezzetlerine bağlanmaktır ki bu « اِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاطْمَاَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَ ۙ اُولٰٓئِكَ مَاْوٰيهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ » mısdakınca likaullahı arzu etmeyip sade Dünya hayata razı ve mutmeinn olan ve ıbadet etseler bile yalnız « رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا » diyenlerin halidir ki bunlar « وَمَالَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ » mucebince Âhıret hayatından nasîbleri olmıyan ve « اَلَّذِى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى ۚ ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى ۭ »

hukmünce o büyük ateşe yaslanacak olan bedbahtlar, kâfirlerdir.

Sh:»5767

BİRİSİ DE « رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً » demekle beraber teâruz halinde Dünyayı Âhırete tercih edenler, Dünya zevkı için Âhıreti feda eyliyen gafil veya âsî mü'minlerdir. Bunların da « اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا » mucebince kesiblerine göre Âhıretten bir nasîbleri vardır. 17. ﴿وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى﴾ halbuki Âhıret daha hayırlı ve daha devamlıdır. - Binaenaleyh fanî olan Dünya hayat ne kadar zevklı olursa olsun âkıl ve zekî olan insanların Âhıreti tercih ederek tezekkî ve felâha çalışmaları ve böyle olanlar için daima sonu önünden hayırlı olacağını bilmeleri lâzım gelir. Yoksa Dünya hayatı tercih edenler için gün günden fenâ olmak ve sonu bedbinlikle husranda karar kılmak zarurî bir kaide olur. Âhıreti tercih ederek daima ilerisi için temizliğe ve iyiliğe nasbi nazar eden ve o iyman ile başının vergisini verip rabbının ismini anarak ona gitmek üzere namazını kılan, ıbadetini yapan kimseler Dünyada ne kadar mihnet ve ıztırab görseler akıbetten bedbin olmaz. Ye'se düşmez, günden güne felâh ve saadete doğru gitmeğe ve hüsni hâtimeye muveffak olurlar. Onlar için gaye Dünya hayatta kalmak değil, onun âlâmından kurtulup rızaullaha

kavuşmaktır.

18. ﴿اِنَّ هٰذَا﴾ Haberiniz olsun ki - bu tezkir, Âhıretin Dünyadan hayırlı ve devamlı olması ıhtarı, yahud «قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى» ıhbarı veya bu Sûre mazmunu, ya'ni Kur'anın inzal ve ıkrası ve hıfzı ile yüsrâya teysîri tazammun eden risaleti Muhammediyyenin muveffakıyyeti tebşiri ﴿لَفِى الصُّحُفِ الْاُوْلٰى﴾ suhufı ulâ da vardır. - Evvelki Peygamberlere verilmiş olan sahîfelerde, kitablarda da mezkûr ve mev'uddur. Bahusus 19. ﴿صُحُفِ اِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى﴾ İbrahim ile Musânın

Sh:»5768

sahifelerinde - vardır. Bunun suhufı ulâdan bedeli küll olması da muhtemil ise de zâhir bedeli ba'z olmaktır.

SUHUF, esasen kitab ma'nasına sahîfenin cem'i olup Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an dört büyük kitabdan maada olarak Enbiyaya indirilmiş olan risalelerde müte'aref olmuştur. Bu ma'na ile Musanın suhufu

Tevrattan evvel indirilmiş olan on suhuf, İbrahiminki de on suhuf idi diye nakledilmiştir. Ya'ni dîni İslâmın burada beyan olunmuş olan bu hakikatı, rabbı a'lâyı tevhîd ve tenzih, okumak, va'z-u tezkîr, saygı, tezekkî ve zikr-ü salât ile felâh, Âhıretin Dünyadan hayırlı ve bekalı olması esasları, her dînin esası olan ve evvelki Peygamberlere indirilmiş ilk suhuflarda ve bilhassa İbrahim ve Musanın suhuflarında mezkûr bulunan emri Haktır. Ve dîn namına buna muhalif olan şirk, teslis ve teşbih ve Dünyayı Âhırete tercih gibi bedbîn fikirler, akîdeler doğru değildir. Ve binaenaleyh bütün güçlüklere rağmen risaleti Muhammediyyenin ve bu dîni hakkın yüsrâya muveffakıyyeti bütün bunların bir neticesi olmak üzere emri muhakkaktır. «

وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰى» ile de işaret buyurulduğu üzere «

هُوَ الَّذِى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» hukmünün zuhur edeceğinde şübhe edilmemelidir. İbrahim ve Musaya inananların buna da inanmaları lâzım gelir. Abd ibni humeyd ve İbni Merduye ve ibni asâkir Ebî zerr radıyallahü anhten rivayet etmişlerdir: dedim ki: Yaresûlallah, Allah tealâ kaç kitab indirdi? Buyurduki yüz dört kitab: Elli sahîfe Şiyte, otuz sahîfe İdrîse, on sahîfe İbrahime, on sahîfe de Tevrattan evvel Musaya indirdi, Tevratı, İncili, Zeburu, Furkanı de indirdi. Dedimki: Yaresûlallah İbrahimin sahîfeleri ne idi? Buyurdu ki hepsi emsal idi: ey o mübtelâya tesallut eden mağrur Melik, ben seni Dünyayı birbirine yığasın diye göndermedim, ve lâkin mazlûmun du'asını benden redd edesin diye gönderdim; çünkü ben mazlûmun du'asını kâfir de olsa, redd

etmem

Sh:»5769

ve aklına karşı mağlûb olmadıkça âkıle gerektirki: üç saati ola: bir saatinde rabbına münacât ede ve bir saattinde nefsini muhasebe ede ve yaptığını düşüne, bir saattinde halâlinden haceti için tenha kala, çünkü bu saatte öbür saatler için bir yardım ve cem'iyyeti hâtır ve ferag hasıl olur. Ve âkıle: zamanına basîr şe'nine mukbil, lisanına hâfız olmak gerektir. Çünkü kelâmını amelinden sayan kimse az söyler, meğerki mâya'nîsi hakkında olsun. Âkıl üç şey'i talib olmak gerektir. Me'ıyşetini ıslah veya meâdına hazırlık, veya haramda olmıyarak telezzüz. Dedim ki Yaresûlallah Musanın suhufu ne idi? Buyurduki, hepsi ıbret idi: te'accub ederim, ölüme yakîni olup da sevinene, ateşe yakîni olup da külene, Dünyayı ve ehline olan tekallübatını görüp de ona gönül bağlıyana, kadere yakîni olup da öfkelenene, hısaba yakîni olup da amel etmiyene. Dedim ki Yaresûlallah İbrahim ve Musanın suhufundakilerden sana bir şey indirildimi? Evet ya Abâzerr! « قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى » buyurdu demiştir. Ma'amafih Âlûsînin dediği gibi hadîsin sıhhatini Allah bilir.

Bunun üzerine «

اَلَّذِى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى ۚ ثُمَّ لَايَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى ۘ»

mısdakınca Âhırette ateşe yaslanacak bedbahtlarla felâh bulacak mes'udların hallerini tafsîl ederek tezkire

devam olunmak üzere sûrei Gaşiye gelecektir.